

Creative Commons License: CC BY-SA 4.0
<https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/deed.en>

Agnieszka Palej

Wydział Filologiczny

Uniwersytet Jagielloński

e-mail: agnieszka.palej@uj.edu.pl

ORCID: 0000-0002-2173-6047

Twórczość między dwoma kulturami, językami, tożsamościami, czyli polsko-niemieccy pisarze „transkulturowi” i ich niemieckie opowieści literackie

Współczesna kultura (i w konsekwencji współczesna literatura) nie musi być jednoznacznie zlokalizowana w żadnym ze swoich przejawów. W obliczu intensywnych, globalnych przemian społeczno-ekonomicznych, politycznych i – co za tym idzie – kulturowych, zwiększonej migracji międzynarodowej, wielu ludzi (w tym pisarzy) rezygnuje z jednoznacznie określonej przynależności narodowej, kulturowej i terytorialnej. Zjawisko to nie jest wprawdzie niczym nowym, przekraczanie granic, krzyżowanie się i nakładanie na siebie kultur istniało od zawsze, ale w dobie globalizacji i migracji proces ten wyraźnie przybiera na sile. W społeczeństwach ponowoczesnych obserwujemy szczególną mobilność podmiotów. Zarówno kultury, jak i literatury znajdują się obecnie w nieustannym „ruchu”¹. Owa nowa jakość, ciągle przemierzanie się, „ruch”, są analizowane z perspektywy antropologii i socjologii, ale również kulturo- i literaturoznawstwa. Nie przypadkiem w dyskursie akademickim pojawiają się obecnie metafory turystów, nomadów, podróżników, włóczęgów etc. Niemcy od dawna są krajem imigracji, krajem „rosnącej heterogeniczności etnicznej i kulturowej”². Zmiany te mają naturalnie nieba-

¹ Por. *Kulturen in Bewegung. Beiträge zur Theorie und Praxis der Transkulturalität*, red. D. Kim-mich, S. Schahadat, Bielefeld 2012; *Polnische Literatur in Bewegung. Die Exilwelle der 1980er Jahre*, red. D. Henseler, R. Makarska, Bielefeld 2013.

² H. Schmitz, *Einleitung von der nationalen zur internationalen Literatur*, w: *Von der nationalen zur internationalen Literatur. Transkulturelle deutschsprachige Literatur und Kultur im Zeitalter globaler Migration*, red. H. Schmitz, Amsterdam 2009, s. 7.

gatelny wpływ na współczesną literaturę niemieckojęzyczną i zachodzące w niej procesy.

Według Irmgard Ackermann od około połowy lat 70. XX wieku mamy do czynienia z nowym etapem imigracji do języka niemieckiego, który jest konsekwencją wydarzeń politycznych, przede wszystkim nasilającego się ruchu migracyjnego w Europie³. Twórczość pisarzy z tzw. „tłem migracyjnym”, jako zjawisko hybrydowe i różnorodne, stała się ważną częścią kultury niemieckojęzycznej. Można wręcz pokusić się o stwierdzenie, że literatura niemieckojęzyczna XX i XXI wieku jest w znacznym stopniu kreowana przez pisarzy posiadających doświadczenie migracyjne, wśród których znajdują się także twórcy o polskich korzeniach. Reprezentują oni powojenne fale migracji z Polski, jako przedstawiciele tzw. literackiej ekspansji literatury niemieckojęzycznej na wschód („literarische Osterweiterung der deutschsprachigen Literatur”)⁴ po II wojnie światowej. Ich obecność i twórczość była i nadal jest istotnym przyczynkiem do zachodzących zmian i odejścia od monokulturowego postrzegania literatury niemieckojęzycznej. Nie tylko niemiecka, ale i polska kultura od początku swego istnienia była uzależniona od „obcych” wpływów. Za najwybitniejsze przykłady między- lub transkulturowej literatury polskiej można uznać twórczość Josepha Conrada Korzeniowskiego, Stanisława Przybyszewskiego, Thaddäusa (Tadeusza) Rittnera, Evy Hoffman, Witolda Wirpszy czy Jerzego Kosińskiego. Współczesnych niemieckojęzycznych pisarzy polskiego pochodzenia można więc uznać za kontynuatorów owej międzykulturowej tradycji.

Pisarstwo m.in. Dariusza Muszera (ur. 1959 w Górzycy), Radka Knappa (ur. 1964 w Warszawie), Artura Beckera (ur. 1968 w Bartoszycach), Adama Soboczynskiego (ur. 1975 w Toruniu), Matthiasa Nawrata (ur. 1979 w Opolu), Aleksandry Tobor (ur. 1981 w Tarnowskich Górach), Sabriny Janesch (ur. 1985 w Gifhorn/RFN), Emilii Smechowski (ur. 1983 w Wejherowie) jest przykładem polsko-niemieckiej literatury transkulturowej (transnarodowej). W wielu tekstach tych autorów – reprezentujących średnie i młode pokolenie – odnajdujemy (jawną lub ukrytą) refleksję nad własną tożsamością, doświadczeniem migracji, rolą oddziaływania „starej” i „nowej” kultury w procesie kształtowania się „transkulturowej” podmiotowości bohaterów i wynikających z tego konsekwencji.

³ Por. I. Ackermann, *Die Osterweiterung in der deutschsprachigen „Migrantenliteratur“ vor und nach der Wende*, w: *Eine Sprache – viele Horizonte... Die Osterweiterung der deutschsprachigen Literatur. Porträts einer neuen europäischen Generation*, red. M. Bürger-Koftis, Wien 2008, s. 15 i n.

⁴ Por. I. Ackermann, *Die Osterweiterung in der deutschsprachigen „Migrantenliteratur“ vor und nach der Wende*, s. 15.

Zarówno pisarze, jak i wykreowane przez nich w tekstach literackich postaci tworzą hybrydyczne lub wielorakie tożsamości. Pozostają zakotwiczeni w dwóch kulturach, w których uczestniczą. W ten sposób polsko-niemiecka literatura migracyjna zajmuje szczególną pozycję: jest osadzona w dwóch literaturach i obszarach kulturowych jednocześnie lub pomiędzy nimi. Teksty literackie stają się narracjami transnarodowymi i poruszają tematy związane z przekraczaniem granic, migracją, tożsamością, historią i różnorodnością kulturową. Polsko-niemieccy pisarze z „tłem migracyjnym” wybrali niemiecki jako narzędzie swojej ekspresji artystycznej⁵. W większości przypadków był to wybór świadomy, prawdopodobnie motywowany chęcią usytuowania się w europejskiej przestrzeni kulturowej.

„Polki i Polacy są w Niemczech «niewidzialni»”⁶, stwierdza Peter Oliver Loew, ale jednocześnie podkreśla: „Nie można sobie wyobrazić Niemiec bez Polaków, od stuleci stanowią oni część społeczeństwa niemieckiego. Bliskie sąsiedztwo Polaków i Niemców doprowadziło do tego, że ich obecność [...] już od dawna jest całkowicie oczywista”⁷. „Niewidzialni” Polacy wzbogacają niemieckojęzyczny krajobraz kulturalny, „idealnie wtopili się w niemieckie środowiska artystyczne”⁸. Co więcej, polsko-niemieccy pisarze z tzw. „tłem

⁵ W przypadku Artura Beckera decyzja o pisaniu w języku niemieckim była podyktowana chęcią dotarcia do niemieckiej publiczności [zob. m.in. V. Balzer, *Zwischen den Welten*, „Die Welt”, 22.11.2008, nr 275, s. 2; V. Balzer, *Deutsche Geschichten über die polnische Heimat: Artur Becker*, „Deutsche Welle, Literatur”, 03.03.2009, <https://www.dw.com/de/deutsche-geschichten-%C3%BCber-die-polnische-heimat-artur-becker/a-4066790> [dostęp 22.08.21]; K. Hillgruber, *Vom verlorenen Spiegelbild. Die drei Chamisso-Preisträger Artur Becker, Tzvetta Sofronieva und Maria Cecilia Barbeta über ihre slawisch-südamerikanischen Gefühle und die deutsche Grammatik*, „Frankfurter Rundschau”, 5.03.2009, nr 54, s. 34; H.-J. Neubauer, *Wer die Heimat verlässt, kann sie beschwören. Artur Becker und Michael Mertes sprechen über Politik und Literatur*, „Rheinischer Merkur”, 8.10.2009, nr 41, s. 18; A. Becker, *Kosmopolacy i Kosmopolska. W poszukiwaniu europejskiego domu. Eseje*, przeł. J. Dąbrowski i in., Kraków 2019, s. 279]. Podobnie jak Artur Becker, również Radek Knapp uważa niemiecki za swój „język roboczy” [zob. R. Knapp, *Wien und Warschau sind für mich zu einer Stadt zusammengeschmolzen*“. *Radek Knapp im Gespräch mit Christa Stippinger*, w: *Jeder ist anderswo ein Fremder. Interkulturelle Reihe des „Vereins“ Exil im Amerlinghaus*, red. Ch. Stippinger, t. 1, Wien 1996, s. 147]. W przeciwieństwie do Artura Beckera czy Dariusza Muszera, Adam Soboczyński, Matthias Nawrat, (także) Radek Knapp, Alexandra Tobor, Emilia Smechowski z racji biografii dorastali w niemieckojęzycznym obszarze kulturowym. Ich socjalizacja i szkolna edukacja odbywały się więc właściwie już w nowym kraju, w ramach niemieckiego lub austriackiego (Knapp) – niemieckojęzycznego kregu kulturowego. Sabrina Janesch – urodziła się w Niemczech jako córka Niemca i Polki. Dlatego też w ich przypadku wybór języka wydaje się czymś raczej naturalnym i oczywistym.

⁶ Por. P.O. Loew, *My niewidzialni. Historia Polaków w Niemczech*, przeł. J. Górny, Warszawa 2017, s. 9.

⁷ Tamże, s. 10.

⁸ Tamże, s. 252.

migracyjnym” stali się bardzo „widzialni” na niemieckojęzycznym rynku literackim.

Radek Knapp, Adam Soboczynski, Artur Becker, Dariusz Muszer, Sabrina Janesch, Alexandra Tobor, Matthias Nawrat, Emilia Smechowski przekroczyli – jako małe dzieci lub już ludzie dojrzały – granicę między Wschodem a Zachodem, opuścili swoją starą (polską) ojczyznę i rozpoczęli nowy etap życia w Niemczech lub Austrii, a tym samym przeżyli doświadczenie migracji. Dokonali nie tylko zmiany kręgu kulturowego czy języka, ale (prawdopodobnie) także rekonstrukcji swojej tożsamości. Wykreowani przez nich bohaterowie literaccy też przekraczają granice i są imigrantami w nowym kraju. Przekraczanie granic, przemieszczanie się pomiędzy Wschodem i Zachodem, między językami i dwoma kręgami kulturowymi stały się tematem literackim.

Dla niektórych z nich – jak na przykład dla Artura Beckera, w swoich utworach nieustannie i wciąż powracającego do miejsca urodzenia, krainy dzieciństwa i młodości: do Bartoszyca (niem. Bartenstein) na pograniczu Warmii i Mazur – temat ten stał się poniekąd swoistym znakiem rozpoznawczym. Inni – jak Matthias Nawrat – odkryli go później, mając w swoim dorobku już kilka publikacji. Jeszcze inni – jak Adam Soboczynski czy Sabrina Janesch – poświęcili mu jeden (Soboczynski), dwa teksty (Janesch) i porzucili go, by uniknąć ograniczenia swojej twórczości wyłącznie do tematyki polsko-niemieckiej. Adam Soboczynski definiuje swoją tożsamość narodową jako „z zasady hybrydową”⁹ i nie chce się określać według binarnego schematu Polak – Niemiec, w którym przynależność do jednego kręgu kulturowego powoduje jednocześnie wykluczenie z drugiego.

Najważniejsze utwory Artura Beckera i Dariusza Muszera – podobnie jak w przypadku dawniejszych pisarzy, Stanisława Przybyszewskiego (1868–1927) czy Tadeusza (Thaddäusa) Rittnera (1873–1921) – zostały napisane w języku niemieckim. Adam Soboczynski, Matthias Nawrat, Radek Knapp, Sabrina Janesch, Alexandra Tobor i Emilia Smechowski piszą swoje teksty wyłącznie w tym języku. Im wszystkim udało się przyciągnąć uwagę czytelników i krytyki. Obecnie mają oni już ugruntowaną pozycję na niemieckojęzycznej scenie literackiej, są uznawani przez szerokie grono

⁹ (STH), *Pralle Bilder aus dem heutigen Polen. Adam Soboczynski las aus seinem Buch „Polski Tango”*, „Kieler Nachrichten”, Kiel, 06.11.2007; J. P. Steinberg, *Wodka und Bier nie durcheinander trinken „Polski Tango”: Interview mit Autor Adam Soboczynski über gespaltene Identitäten*, „Münchener Merkur”, 8.09.2006, <http://www.merkur-online.de/nachrichten/kultur/wodka-bier-durch-einander-trinken-214708.html> [dostęp 19.07.2021].

odbiorców, a nawet odnoszą sukcesy, o czym świadczą przyznane nagrody i wyróżnienia¹⁰.

W utworach polsko-niemieckich pisarzy centralny motyw stanowią migracje, powroty do kraju pochodzenia, gry tożsamościowe. Krytyka literacka bardzo często spogląda na ich twórczość przez pryzmat pochodzenia autora, jego tożsamości i doświadczenia migracyjnego, doszukując się wątków autobiograficznych. Krytycy podkreślają wschodnioeuropejskie (polskie) lub „mieszane” pochodzenie twórców (w przypadku Sabriny Janesch) albo temat migracji z Polski do Niemiec (i z powrotem), wątki powieści łączą z biografią jej autora¹¹. Można odnieść wrażenie, iż wielu odbiorców (czytelników i krytyków) wręcz oczekuje od pisarzy z „tłem migracyjnym”, że w swoich tekstach skupią się przede wszystkim na migracji i swoim osobistym doświadczeniu, a przecież niektórzy autorzy, tacy jak Matthias Nawrat, Alexandra Tobor, Emilia Smechowski, Adam Soboczynski i w pewnym stopniu Radek Knapp – jak już wspominałam – od dzieciństwa mieszkali w niemieckojęzycznym obszarze kulturowym i dorastali z językiem niemieckim lub – jak Sabrina Janesch – urodzili się w Niemczech. Nic więc nie stoi na przeszkodzie, by postrzegać ich jako przedstawicieli kultury niemieckojęzycznej.

Poszczególne pisarze w różny sposób odpowiadają na takie właśnie oczekiwania czytelników: niektórzy akceptują to stereotypowe postrzeganie, wykorzystują je i świadomie czynią z niego swoją własną „strategię pisarskiej autostylizacji” (Knapp, Becker, Muszer), podczas gdy inni odrzucają etykietę

¹⁰ Artur Becker, Radek Knapp i Matthias Nawrat zostali uhonorowani m.in. nagrodą im. Adelberta von Chamisso: Knapp w 2001 r., Becker w 2009 r., Nawrat w 2013 r. Nagroda była przyznawana corocznie od 1985 r. do 2017 r. Honorowano nią niemieckojęzyczne dzieła autorów, którzy nie posiadali niemieckiego pochodzenia. Dariusz Muszer jest laureatem Nagrody Związku Niemieckich Pisarzy „Das neue Buch in Niedersachsen und Bremen” (1999). Adam Soboczynski został wyróżniony nagrodą Axel-Springer-Preis (2005), Niemiecką Nagrodą Reporterów (Deutsch-Polnischer Journalistenpreis, 2005) oraz Förderpreis zum Ernst-Robert-Curtius-Preis (2013). Emilia Smechowski za swój esej o niewidocznych w Niemczech Polakach pt. „*Ich bin wer, den du nicht siehst*” („Jestem tym, kogo nie widzisz”) została wyróżniona w 2016 r. Polsko-Niemiecką Nagrodą Dziennikarską im. Tadeusza Mazowieckiego (Deutsch-Polnischer Tadeusz-Mazowiecki-Journalistenpreis), Niemiecką Nagrodą Reporterów oraz Nagrodą Dziennikarską im. Konrada Dudena (Konrad-Duden-Journalistenpreis). Sabrina Janesch otrzymała nagrodę im. Mary Cassens (Mara-Cassens-Preis, 2010), nagrodę im. Anny Seghers (Anna-Seghers-Preis, 2011), nagrodę im. Annetty von Droste-Hülshoff (Annette-von-Droste-Hülshoff-Preis, 2017).

¹¹ Interesujący jest fakt, że autor jest dziś często postrzegany jako marka, a „obcość” lub „egzotyka” stają się częścią strategii budowania marki na rynku literackim i wizerunku medialnego pisarza, co naturalnie wpływa na odbiór tekstu literackiego przez czytelników. Por. M. Reichwein, *Diesseits und jenseits des Skandals. Literaturvermittlung als zunehmende Inszenierung von Paratexten*, w: *Literatur als Skandal. Fälle – Funktionen – Folgen*, red. J. Holzner, S. Neuhaus, Göttingen 2007.

pisarza migracyjnego (czyli w zasadzie pisarza „nieniemieckiego”) i ograniczoną recepcję swoich utworów, nie godzą się na tak jednoznaczne przyporządkowanie (np. Nawrat, Soboczynski, Janesch). Pisarze z „tłem migracyjnym”, pisząc po niemiecku, zwracają się potencjalnie do czytelników w całym obszarze języka niemieckiego, pełniąc rolę pośredników między kulturami, przerzucających nad dzielącymi je różnicami pomosty porozumienia kulturowego, objaśniających, a więc tłumaczących, kulturowe kody. Artur Becker, Dariusz Muszer, Radek Knapp czy Emilia Smechowski świadomie podkreślają swoje pochodzenie. Nie odcinają się od swych korzeni, ale traktują je jako zaletę, czemu dają wyraz w wielu wywiadach.

Polsko-niemieckich pisarzy z tzw. „tłem migracyjnym” łączy pochodzenie oraz zakorzenienie w polsko- i niemieckojęzycznym (niemieckim i austriackim) kręgu kulturowym. W utworach polsko-niemieckich pisarzy można odnaleźć wyraźne ślady wzajemnego przenikania się elementów obu kultur. Dariusz Muszer (*Die Freiheit riecht nach Vanille*, 1999; *Der Echsenman*, 2001), Sabrina Janesch (*Katzenberge*, 2010; *Ambra*, 2012), Matthias Nawrat (*Die vielen Tode unseres Opas Jurek*, 2015; *Der traurige Gast*, 2019), Adam Soboczynski (*Polski Tango. Eine Reise durch Deutschland und Polen*, 2006), Alexandra Tobor (*Sitzen vier Polen im Auto. Teutonische Abenteuer*, 2012; *Mini-golf Paradiso*, 2016), Emilia Smechowski (*Wir Strebermigranten*, 2017) i Radek Knapp (*Franio*, 1994; *Herrn Kukas Empfehlungen*, 1999) podejmują refleksję nad fenomenem obcości, sytuacją migranta, adaptacją do nowych warunków kulturowych etc. Często są to opowieści o rodzinach, które przyjechały do Niemiec z Polski (w latach 80.), o byciu migrantem, o polsko-niemieckiej lub polsko-austriackiej wspólnocie, o poszukiwaniu i odnajdywaniu nowej tożsamości, o znaczeniu „starej” i „nowej” kultury w procesie kształtowania się „transkulturowej” podmiotowości bohaterów. W większości przypadków są to także opowieści o Polsce i Polakach, ich osobliwościach, kulturze i mentalności, o polskiej historii¹². Postaci mają polskie korzenie, przestrzenie historyczne rozciągają się od historii polskiej do niemiecko-polskiej i niemieckiej, topografie literackie sięgają od Warmii i Mazur przez Śląsk, dawną Galicję

¹² W tym kontekście na szczególną uwagę zasługują – obok powieści Artura Beckera i Sabrine Janesch – *Gebrauchsanweisung für Polen* (2005) Radka Knappa oraz *Polski Tango. Eine Reise durch Deutschland und Polen* (2006) Adama Soboczynskiego. Są to „książki o Polsce” [Por. H.-Ch. Trepte, *Zwischen den Sprachen und Kulturen. Sprachverweigerung, Sprachwechsel und Mehrsprachigkeit von Schriftstellern polnischer Herkunft vor und nach 1989/90*, w: *Polnische Literatur in Bewegung. Die Exilwelle der 1980er Jahre*, red. D. Henseler, R. Makarska, Bielefeld 2013, s. 278]. Z jednej strony mają one na celu rozbudzenie w niemieckojęzycznych czytelnikach chęci poznania Polski i jej specyfiki, a z drugiej łączą w sobie różne perspektywy – spojrzenie „z zewnątrz” i „od środka” – na polski obszar kulturowy.

i Gdańsk po Bremę i Berlin, Wiedeń. W ten sposób celowo wybrane zostają te miejsca i regiony, w których dochodzi do wzajemnego przenikania się różnych kultur, języków i tradycji. Wykreowane przez Beckera, Muszera, Smechowski, Nawrata, Tobor, Janesch i Soboczynskiego postaci to migranci o tożsamościach hybrydycznych, ponieważ albo pochodzą z regionów, gdzie hybrydyczność, a także transkulturowość manifestowały się przez stulecia, więc w konsekwencji także w korzeniach rodzinnych bohaterów (np. Warmia i Mazury u Beckera, Śląsk i Gdańsk u Janesch, Mazury u Soboczynskiego). Jak już wspomniałam, protagoniści to migranci, przekraczają granice narodowe, społeczne i kulturowe. Szczególnie interesujący przypadek znajdziemy w niemieckojęzycznych powieściach Dariusza Muszera (*Die Freiheit riecht nach Vanille*, 1999 i *Der Echsenmann*, 2001). Także w jego twórczości problematyka tożsamości oraz doświadczenie migracji zdają się stanowić tematyczne centrum, a elementy fantastyczne i baśniowo-magiczne mieszają się z przedstawieniami realistycznymi. Muszer – podobnie jak Becker, Soboczynski, Janesch i inni autorzy o migracyjnym rodowodzie – eksperymentuje z hybrydycznymi tożsamościami swoich bohaterów. Protagonista-narrator z *Die Freiheit riecht nach Vanille* (1999)¹³ celowo maskuje swoją tożsamość, unikając wszelkich przyporządkowań narodowych. Nikt nie zna jego prawdziwego nazwiska, a na temat jego wyglądu krążą różne plotki. Nie mamy w tym przypadku jednak do czynienia ze „zwykłym” – polskim czy wschodnioeuropejskim – emigrantem, lecz z przybyszem z kosmosu, który świadomie i niczym kameleon zmienia swoją tożsamość, próbuje przy tym bezskutecznie zaadaptować się do życia na Ziemi i jest uważany za outsidera stojącego na marginesie ziemskiego społeczeństwa. Jego pochodzenie pozwala mu również spojrzeć na kwestie przynależności narodowej z „kosmicznego” dystansu. Dariusz Muszer, posługując się metaforą istoty pozaziemskiej, nadaje swoim bohaterom wymiar uniwersalny: kosmita jest ucieleśnieniem obcego par excellence¹⁴. Bohater innej powieści Muszera *Der Echsenmann* (2001), Espen Askeladden, zmienia nieustannie swoją postać (raz jest zwierzęciem, raz człowiekiem), nie ma korzeni ani ojczyzny, nie daje się jednoznacznie przyporządkować do konkretnej grupy narodowościowej: w zależności od

¹³ Polskojęzyczne wydanie tej powieści (w przekładzie autorskim) ukazało się w 2008 roku: D. Muszer, *Wolność pachnie wanilią*, Szczecin 2008.

¹⁴ Warto zwrócić uwagę na świadome nawiązanie do eseju Stanisława Barańczaka (1946–2014). Barańczak znalazł trafne określenie dla przybywającego na Zachód wschodnioeuropejskiego przybysza. Nawiązał do przebojowego filmu Stevena Spielberga *E.T.* o fikcyjnym stworze z kosmosu i wprowadził kategorię E. E. („East European”), egzotycznego kosmity, przybysza z Europy Wschodniej. Por. S. Barańczak, *E. E., przybysz z innego świata*, w: tegoż, *Tablica z Macondo. Osiemnaście prób wytłumaczenia, po co i dlaczego się pisze*, Londyn 1990.

sytuacji bywa Włochem, Holendrem, Bułgarem, Szkotem, Rumunem lub Norwegiem. Nie posiada żadnej jasno sprecyzowanej tożsamości, co można interpretować jako metaforę migranckiego losu lub współczesnego człowieka w zglobalizowanym świecie.

Akcja prawie wszystkich powieści Artura Beckera rozgrywa się w tych samych przestrzeniach geograficznych i kulturowych – w Niemczech, dokąd z Polski migrują jego bohaterowie, oraz na Warmii i Mazurach w Polsce – krainie, gdzie dorastali i do której zawsze starają się wrócić. Szukają szczęścia na obczyźnie, tam odnajdują swoją właściwą, „mazursko-warmińską” tożsamość, próbują wrócić do utraconej arkadii dzieciństwa i młodości, bezskutecznie zresztą. Nieustanne przemieszczanie się, migrowanie pomiędzy starą a nową ojczyzną staje się charakterystycznym rysem właściwie wszystkich postaci jego powieści, a zarazem nadrzędną kompozycyjną zasadą organizującą narrację pisarza. Bohaterowie-migranci budują wprawdzie swoją egzystencję w niemieckiej „drugiej” ojczyźnie, ale nigdy nie czują się w niej naprawdę u siebie. W „nowym” kraju dominuje uczucie emocjonalnej pustki, którą wypełnić może jedynie próba powrotu do korzeni. Warmińsko-mazurskie pochodzenie tkwi w nich bardzo głęboko. Po latach pobytu w Niemczech wracają do dawnej ojczyzny, a tym samym do własnej przeszłości, aby w mazursko-warmińskiej przestrzeni odnaleźć na nowo swoją prawdziwą tożsamość, która jest mocno związana z wielokulturową specyfiką pogranicza.

Urodzone w latach 70. i 80. XX wieku młodsze pokolenie migrantów nie dokonywało samodzielnego wyboru pomiędzy „starą” a „nową” ojczyzną, pomiędzy tożsamościami i identyfikacjami kulturowymi – zrobili to wcześniej ich rodzice. Emilia Smechowski, Alexandra Tobor i Matthias Nawrat opuszczają „starą” ojczyznę jako małe dzieci i będąc dorosłymi osobami – jak podkreśla Eliza Szymańska – „ponoszą wszelkie (pozytywne i negatywne) konsekwencje podjętej bez ich udziału decyzji”¹⁵. Ich doświadczenia migracyjne stały się przeżyciem egzystencjalnym i ważnym tematem tekstów literackich. Teksty te – jako opowieści o migracji – wychodzą tym samym niejako naprzeciw stereotypowym oczekiwaniom czytelnika tzw. literatury migracyjnej¹⁶.

¹⁵ E. Szymańska, „Nowi Niemcy” (?) – refleksje o byciu migrantem w twórczości autorek o polskich korzeniach, „Transfer. Reception Studies” 2019, t. 4, s. 110.

¹⁶ Matthias Nawrat jest tutaj wyjątkowy, gdyż w swoich dwóch pierwszych powieściach, dzięki którym zyskał uznanie na niemieckojęzycznym rynku wydawniczym, nie sięgał po tematykę migracyjną, „tożsamościową”. Dopiero w trzeciej książce (a zarazem pierwszej, która została przetłumaczona na język polski), *Die vielen Tode unseres Opas Jurek*, Nawrat powraca do swoich polskich korzeni i sięga po tematykę migracji. M. Nawrat, *Wszystkie śmierci dziadka Jurka*, przeł. A. Wziątek, Wrocław 2016.

Smechowski, Tobor i Nawrat umieszczają wykreowane przez siebie postaci literackie w sytuacji migracji. Ich bohaterowie podróżują do odmiennej przestrzeni kulturowej (Smechowski, Tobor) lub (w czasie) do wydarzeń i sytuacji z przeszłości, historii swojej rodziny (Nawrat). We wszystkich przypadkach podejmują próbę zdefiniowania swojej tożsamości. Imigrant jest bowiem „w pewnym sensie” skazany „na stwarzanie samego siebie”¹⁷. Emilia Smechowski podejmuje się tego zadania w książce *Wir Strebermigranten* (2017)¹⁸. *Wir Strebermigranten* – podobnie jak w przypadku Alexandry Tobor *Sitzen vier Polen im Auto. Teutonische Abenteuer* (2012) – to z jednej strony historia kolektywnego doświadczenia polskich imigrantów w Niemczech, a z drugiej intymna opowieść rodzinna i zarazem biografia migrantki drugiego pokolenia, córki polskich imigrantów, którzy w latach 80. wyjechali z Polski w poszukiwaniu lepszego życia (polskim fiatem 125p)¹⁹. Wiodącym tematem książki jest przyjazd i niemal „bezszelestna” socjalizacja/asymilacja migrantów z Polski w ich nowej ojczyźnie. Polscy migranci od samego początku przyjmują pewną strategię „stwarzania siebie” w nowym środowisku kulturowym i językowym zarazem. W Berlinie Zachodnim Emilka staje się Emilią, Elżbieta Elisabeth, nazwisko Śmiechowska przemianowane na Smechowski, a w paszportach miejsce urodzenia, czyli Wejherowo, zostaje zmienione na „Neustadt in Westpreußen”. Migranci z Polski dążą do jak najszybszego upodobnienia się do niemieckiego społeczeństwa i starają się jak najszybciej zaadaptować do nowego, „niemieckiego” otoczenia. Chcą być bardziej niemieccy niż sami Niemcy w przekonaniu, że spełniając ten warunek zostaną zaakceptowani przez społeczeństwo niemieckie. Zgodnie z tym, co pisze w swojej książce Peter Oliver Loew: „całą swoją energię wkładają w jak najszybszą integrację i ze swoimi dziećmi mówią łamaną niemieczyzną, «byle tylko nie rzucać się w oczy»”²⁰. Marzenia o lepszym życiu, obawa przed utratą osiągniętego statusu w nowej ojczyźnie sprawiają,

¹⁷ P. Czaplński, *Kontury mobilności, w: Poetyka migracji. Doświadczenie granic w literaturze polskiej przełomu XX i XXI wieku*, red. P. Czaplński, R. Makarska, M. Tomczok, Katowice 2013, s. 41.

¹⁸ Emilia Smechowski (Elżbieta Śmiechowska, urodzona w Wejherowie) z Polski wyjechała z rodzicami do Berlina Zachodniego w 1988 r., gdy miała zaledwie 6 lat. W Niemczech Smechowski studiowała śpiew operowy i romanistykę w Berlinie i Rzymie. Jako dziennikarka pracowała dla „Die Tageszeitung” (taz). Obecnie pracuje jako autorka niezależna i reporterka m.in. dla „Geo”, „Süddeutsche Zeitung” i „Die Zeit”. E. Smechowski, *Ich bin wer, den du nicht siehst*, „Taz am Wochenende”, 2.05.2015, <https://taz.de/Ich-bin-wer-den-du-nicht-siehst/!868119/> [dostęp 1.09.21]. *Wir Strebermigranten* została przełożona na j. polski: E. Smechowski, *My, super imigranci. Reportaż*, przeł. B. Nowacki, Warszawa 2018.

¹⁹ E. Smechowski, *My, super imigranci*, s. 26.

²⁰ P.O. Loew, *My niewidzialni. Historia Polaków w Niemczech*, s. 9.

że migranci rezygnują z dotychczasowej tożsamości i starają się w szybkim tempie przystosować do nowych, niemieckich warunków. Motyw ten pojawia się zarówno u Smechowski, jak i u Alexandry Tobor (*Sitzen vier Polen im Auto*) i Adama Soboczynskiego (*Polski Tango*). Smechowski określa tenże proces „wtapiania w niemieckie społeczeństwo” jako „[a]symilacj[ę] w trybie przyspieszonym”²¹. Integrują się bezszelestnie, wtapiają się szybko w zachodnioniemiecką codzienność, zmieniają nazwiska²², nie rzucają się w oczy, na tle innych starają się być „niewidzialni”²³, stając się tytułowymi wzorowymi supermigrantami, „Niemcami w wersji turbo”²⁴. Towarzyszy im przy tym nieustannie obawa przed zdemaskowaniem prawdziwego pochodzenia. Migracja ma również swój wymiar psychospołeczny. Czytelnik *Polski Tango* Soboczynskiego, jak i *Wir Strebermigranten* Smechowski natrafia na motyw wstydu i kompleksu niższości, który wydaje się być ściśle związany z życiem migrantów²⁵. Polskich przybyszy nie odstępuje uczucie strachu przed brakiem akceptacji ze strony Niemców, przed pozostaniem obcym w nowej ojczyźnie, przed utratą „wywalzonego statusu”²⁶. Jednak ta przesadna chęć integracji w przypadku wielu migrantów zmienia się w coś odwrotnego. Zaprzeczają swojemu pochodzeniu, a tym samym ważnej części własnej tożsamości. Wyzbycie się korzeni nie ułatwia – wbrew pozorom – procesu integracji. Rodzice narratorki w *Wir Strebermigranten* płacą za to wysoką cenę, w nowej ojczyźnie przestają się uśmiechać²⁷. Migracyjne narracje to także opowieści o dorastaniu (również w aspekcie kulturowym), o adolescencji. Większość bohaterów podejmuje – w ramach buntu wobec postawy pokolenia rodziców (jak w przypadku bohaterki wykreowanej przez Smechowski czy Alexandrę Tobor w *Minigolf Paradiso*, 2016) – próbę powrotu do polskich korzeni, próbę „de-asymilacji”²⁸. Przemiany tożsamościowe mogą być skutkiem podróży do kraju pochodzenia, do Polski (Sabrina Janesch – *Katzenberge, Ambra*, Matthias Nawrat – *Die vielen Tode unseres Opas Jurek*, Emilia Smechowski – *Wir Strebermigranten*, Adam Soboc-

²¹ E. Smechowski, *My, super imigranci*, s. 11.

²² Por. E. Smechowski, *Wir Strebermigranten* oraz A. Tobor, *Minigolf Paradiso. Roman*, Reinbek bei Hamburg 2016.

²³ Por. P.O. Loew, *Wir Unsichtbaren. Geschichte der Polen in Deutschland*, München 2014; P.O. Loew, *My niewidzialni. Historia Polaków w Niemczech*.

²⁴ E. Smechowski, *My, super imigranci*, s. 123.

²⁵ Por. A. Soboczynski, *Polski Tango. Eine Reise durch Deutschland und Polen*, Berlin 2008, s. 30, 117; E. Smechowski, *My, super imigranci*, s. 54, 94; A. Tobor, *Minigolf Paradiso*, s. 29.

²⁶ E. Smechowski, *My, super imigranci*, s. 142.

²⁷ Tamże, s. 13.

²⁸ Tamże, s. 192.

czynski – *Polski Tango*, Alexandra Tobor – *Sitzen vier Polen im Auto, Minigolf Paradiso*). Ta podróż stanowi „wyzwanie i czynnik tożsamościotwórczy”²⁹. Postaci z powieści „wędrują”: nie tylko między polskim i niemieckim kręgiem kulturowym, ale także między niemiecką a polską historią. Należy przy tym podkreślić, że owe wędrówki i migracje mają na celu poszukiwanie własnej tożsamości przede wszystkim na styku różnych kultur – polskiej i niemieckiej (Janesch, Nawrat, Soboczynski, Smechowski, Tobor) lub także nawet polskiej i ukraińskiej (Janesch). Fabuły powieści są bowiem osadzone w kulturowo nacechowanej przestrzeni wraz z odnoszącą się do niej kulturową symboliką znaczeń i obrazów, nakładanych na te miejsca w świadomości zbiorowej ich mieszkańców i przybyszów (Nawrat, Janesch – tzw. Ziemię Odzyskaną – Dolny Śląsk/Opole/Wzgórza Trzebnickie, a także byłe Kresy Wschodnie – Janesch, Tobor – Opole, Niemcy). W przypadku powieści Nawrata (*Die vielen Tode unseres Opas Jurek*), Janesch (*Katzenberge*) i Tobor (*Sitzen vier Polen im Auto*) szczególną rolę w owej „tożsamościotwórczej podróży” odgrywają więzi rodzinne i relacje międzypokoleniowe. To właśnie sprawia, że podróż ma szczególny wymiar. Podmiot (reprezentujący „trzecie pokolenie”, czyli generację wnuków) uwikłany jest w rodzinną historię i to ona właśnie skłania go do poszukiwań własnej tożsamości. Generacja dziadków odgrywa niezwykle istotną rolę w ustanowieniu podmiotowości wnuków: mentalna podróż bohaterów *Katzenberge* Janesch i *Die vielen Tode unseres Opas Jurek* Nawrata odbywa się dzięki ich pamięci i wspomnieniom. Historia rodzinna jest dla narratorów-protagonistów ważna także w perspektywie zbiorowej – zostaje bowiem ukazana na tle dziejów Polski i Europy XX wieku i mocno wpisana w kontekst polsko-niemieckich międzykulturowych relacji, daleko wykraczających poza perspektywę indywidualną.

Polsko-niemieccy pisarze wędrują – zarówno w swoich utworach, jak i często w życiu codziennym – pomiędzy językami i kulturami. Dzięki temu w ich tekstach powstaje niezwykle produktywna „trzecia przestrzeń” („*third space*”, jak to określił Homi Bhabha) – na skrzyżowaniu porządków i systemów, która łączy w sobie różne konteksty kulturowe i biograficzne. W ten sposób niejako odnawiają one polsko-niemiecką komunikację literacką i wnoszą – przynajmniej potencjalnie – nową jakość do dialogu kulturowego. Jak słusznie twierdzą Homi Bhabha i Sigrid Löffler, literatura pisana przez migrantów będzie nową i wskazującą kierunki literaturą świa-

²⁹ H. Gosk, *Wprowadzenie*, w: *Narracje migracyjne w literaturze polskiej XX i XXI wieku*, red. H. Gosk, Kraków 2012, s. 8.

tową³⁰. Język niemiecki, niegdyś język komunikacji w Europie Środkowo-Wschodniej, może w ten właśnie sposób odzyskać swoje historyczne znaczenie poza/ponad granicami poszczególnych państw niemieckojęzycznych. A „niewidzialni” Polacy także zaznaczą swoją obecność w tym procesie.

Bibliografia

- Ackermann Irmgard (2008), *Die Osterweiterung in der deutschsprachigen „Migrantenliteratur“ vor und nach der Wende*, w: *Eine Sprache – viele Horizonte... Die Osterweiterung der deutschsprachigen Literatur. Porträts einer neuen europäischen Generation*, red. M. Bürger-Koftis, Wien: Praesens Verlag, s. 13–22.
- Balzer Vladimir (2008), *Zwischen den Welten*, „Die Welt”, nr 275, s. 2.
- Balzer Vladimir (2009), *Deutsche Geschichten über die polnische Heimat: Artur Becker*, Deutsche Welle, Literatur, 03.03.2009, <http://www.dw.de/deutsche-geschichten-%C3%BCber-die-polnische-heimat-artur-becker//a-4066790>.
- Barańczak Stanisław (1990), *E. E., przybysz z innego świata*, w: S. Barańczak, *Tablica z Macondo. Osiemnaście prób wytłumaczenia, po co i dla czego się pisze*, Londyn: Aneks, s. 191–199.
- Becker Artur (2019), *Kosmopolacy i Kosmopolaska. W poszukiwaniu europejskiego domu. Eseje*, przeł. J. Dąbrowski i in., Kraków: Universitas.
- Bhabha Homi K., *Die Verortung der Kultur. Aufsätze*, przeł. J. Freudl, M. Schiffmann, Tübingen: Stauffenburg 2000.
- Czapliński Przemysław (2013), *Kontury mobilności*, w: *Poetyka migracji. Doświadczenie granic w literaturze polskiej przełomu XX i XXI wieku*, red. P. Czapliński, R. Makarska, M. Tomczok, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, s. 9–42.
- Gosk Hanna [red.] (2012), *Narracje migracyjne w literaturze polskiej XX i XXI wieku*, Kraków: Universitas.
- Henseler Daniel, Makarska Renata [red.] (2013), *Polnische Literatur in Bewegung. Die Exilwelle der 1980er Jahre*, Bielefeld: transcript Verlag 2013.
- Hillgruber Katrin (2009), *Vom verlorenen Spiegelbild. Die drei Chamisso-Preisträger Artur Becker, Tzvetia Sofronieva und Maria Cecilia Barbetta über ihre slawisch-südamerikanischen Gefühle und die deutsche Grammatik*, „Frankfurter Rundschau”, nr 54, s. 34.
- Kimmich Dorothee, Schahadat Schamma [red.] (2012), *Kulturen in Bewegung. Beiträge zur Theorie und Praxis der Transkulturalität*, Bielefeld: transcript Verlag.
- Knapp Radek (1996), „Wien und Warschau sind für mich zu einer Stadt zusammenschmolzen”. Radek Knapp im Gespräch mit Christa Stippinger, w: *Jeder ist anderswo ein Fremder. Interkulturelle Reihe des Vereins Exil im Amerlinghaus*, red. Ch. Stippinger, t. 1, Wien, s. 145–148.

³⁰ Por. S. Löffler, *Die neue Weltliteratur und ihre großen Erzähler*, München 2013, s. 10; H. K. Bhabha, *Die Verortung der Kultur. Aufsätze*, przeł. J. Freudl, M. Schiffmann, Tübingen 2000, s. 18.

- Loew Peter Oliver (2014), *Wir Unsichtbaren. Geschichte der Polen in Deutschland*, München: C.H. Beck.
- Loew Peter Oliver (2017), *My niewidzialni. Historia Polaków w Niemczech*, przeł. J. Górny, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Löffler Sigrid (2013), *Die neue Weltliteratur und ihre großen Erzähler*, München: C.H. Beck.
- Muszer Dariusz (2008), *Wolność pachnie wanilią*, Szczecin: Wydawnictwo Forma.
- Nawrat Matthias (2016), *Wszystkie śmierci dziadka Jurka*, przeł. A. Wziątek, Wrocław: Bukowy Las.
- Neubauer Hans-Joachim (2009), *Wer die Heimat verlässt, kann sie beschwören. Artur Becker und Michael Mertes sprechen über Politik und Literatur*, „Rheinischer Merkur“, nr 41, s. 18.
- Reichwein Marc (2007), *Diesseits und jenseits des Skandals. Literaturvermittlung als zunehmende Inszenierung von Paratexten*, w: *Literatur als Skandal. Fälle – Funktionen – Folgen*, red. Johann Holzner, Stefan Neuhaus, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, s. 89–99.
- Schmitz Helmut (2009), *Einleitung von der nationalen zur internationalen Literatur*, w: *Von der nationalen zur internationalen Literatur. Transkulturelle deutschsprachige Literatur und Kultur im Zeitalter globaler Migration*, red. H. Schmitz, Amsterdam: Rodopi, s. 7–15.
- Schmitz Helmut [red.] (2009), *Von der nationalen zur internationalen Literatur. Transkulturelle deutschsprachige Literatur und Kultur im Zeitalter globaler Migration*, Amsterdam: Rodopi.
- Smechowski Emilia (2015), *Ich bin wer, den du nicht siehst*, „Taz am Wochenende“, 2.05.2015, <https://taz.de/Ich-bin-wer-den-du-nicht-siehst!/868119/>.
- Smechowski Emilia (2017), *Wir Strebermigranten*, Berlin: Hanser.
- Smechowski Emilia (2018), *My, super imigranci. Reportaż*, przeł. B. Nowacki, Warszawa: Prószyński i S-ka.
- Soboczynski Adam (2008), *Polski Tango. Eine Reise durch Deutschland und Polen*, Berlin: Aufbau Verlag.
- Steinberg Jan Philipp (2006), *Wodka und Bier nie durcheinander trinken „Polski Tango“: Interview mit Autor Adam Soboczynski über gespaltene Identitäten*, „Münchener Merkur“, 8.09.2006, <http://www.merkur-online.de/nachrichten/kultur/wodka-bier-durcheinander-trinken-214708.html>.
- (STH) (2007), *Pralle Bilder aus dem heutigen Polen. Adam Soboczynski las aus seinem Buch „Polski Tango“*, „Kieler Nachrichten“, 06.11.2007.
- Szymańska Eliza (2019), *„Nowi Niemcy“ (?) – refleksje o byciu migrantem w twórczości autorek o polskich korzeniach*, „Transfer. Reception Studies“, t. 4, s. 109–121.
- Tobor Aleksandra (2016), *Minigolf Paradiso. Roman*, Reinbek bei Hamburg: Rowohlt Taschenbuch Verlag.

Trepte Hans-Christian (2013), *Zwischen den Sprachen und Kulturen. Sprachverweigerung, Sprachwechsel und Mehrsprachigkeit von Schriftstellern polnischer Herkunft vor und nach 1989/90*, w: *Polnische Literatur in Bewegung. Die Exilwelle der 1980er Jahre*, red. Daniel Henseler, Renata Makarska, Bielefeld: transcript Verlag, s. 269–285.

Between Two Cultures, Languages, Identities: Polish-German “Transcultural” Writers and Their German Literary Stories

Abstract

The article presents the work of representatives of the so-called migration literature, writers of Polish origin (Dariusz Muszer, Radek Knapp, Artur Becker, Adam Soboczynski, Matthias Nawrat, Aleksandra Tobor, Sabrina Janesch and Emilia Smechowski). They belong the middle and young generation, and their texts, implicitly or explicitly, reflect on their own identity, experience of migration, influence of the “old” and “new” culture in the process of shaping the “transcultural” identity of protagonists. Both writers and characters in these literary texts create hybrid, multifaceted identities. They are anchored in the two cultures in which they participate. Thus, Polish-German migration literature acquires a special status: it is embedded both “between” and “in” two literatures and cultures simultaneously. The literary texts become transnational narratives and deal with themes of border crossing, migration, identity, history and cultural diversity.

Keywords: Polish-German migration literature, “transcultural” identity, hybrid identity, transnational narratives